

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF SOCIAL SECURITY IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE****Щербюк Н.Ю., к.ю.н.,
доцент кафедри права***Луцький національний технічний університет*

Мета. Метою роботи є комплексне дослідження ефективності міжнародної співпраці між державами у сфері соціального забезпечення з огляду на виклики, які зумовлені військовою агресією росії проти України. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного вітчизняного та зарубіжного матеріалу, національних та міжнародних нормативно-правових актів, формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час наукових розвідок використовувалися наступні **методи** наукового пізнання: аналіз, синтез, системно-структурний, логіко-нормативний, формально-юридичний. **Результати.** У процесі дослідження було встановлено, що міжнародна співпраця України у соціальній сфері базується на непримиримому ставленні до практики подвійних стандартів у міждержавних стосунках, визнанні пріоритету загальнолюдських цінностей, загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права і дотриманні міжнародних стандартів прав людини, а також є підтвердженням цивілізаційного вибору нашої держави на користь європейського вектора розвитку. А також, на прикладі двосторонніх договорів укладених між Україною і Республікою Польща, з'ясовано надзвичайно високу ефективність даного виду співпраці у сфері соціального забезпечення у нинішніх надзвичайно складних умовах. **Наукова новизна.** У процесі наукових розвідок було встановлено, що у сучасних умовах виникає необхідність науково і практично обґрунтованих досліджень, спрямованих на удосконалення напрацьованих світовим співтовариством механізмів співробітництва між державами та на пошук найбільш ефективних способів співпраці між останніми як у сфері соціального забезпечення, так і у інших сферах в умовах глобальних викликів сьогодення, зокрема війни.

Ключові слова: право, право соціального забезпечення, міжнародна співпраця, принципи міжнародного права.

Objective. The aim of the study is to comprehensively investigate the effectiveness of international cooperation between states in the field of social security in view of the challenges posed by Russia's military aggression against Ukraine. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and synthesis of the available domestic and foreign material, national and international legal acts, and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following methods of scientific cognition were used in the course of the research: analysis, synthesis, systemic and structural, logical and normative, formal and legal. **Results.** The study found that Ukraine's international cooperation in the social sphere is based on an uncompromising attitude to the practice of double standards in interstate relations, recognition of the priority of universal human values, generally recognised norms of international law over the norms of domestic law and compliance with international human rights standards, and is also a confirmation of our country's civilisational choice in favour of the European vector of development. Also, on the example of bilateral agreements concluded between Ukraine and the Republic of Poland, the author demonstrates the extremely high efficiency of this type of cooperation in the field of social security in the current extremely difficult conditions. **Scientific novelty.** In the course of scientific research, it was established that in modern conditions there is a need for scientifically and practically sound research aimed at improving the mechanisms of cooperation between states developed by the world community and at finding the most effective ways of cooperation between the latter in the field of social security and in other areas in the context of global challenges, including war.

Key words: law, social security law, international cooperation, principles of international law.

Донедавна сфера соціального забезпечення в Україні реформувалася, трансформувалася з огляду на універсальнізації міжнародних відносин, уніфікацію підходів до забезпечення основних прав і свобод людини. Адже до 24 лютого 2022 року характерною рисою міжнародних відносин було «існування міжнародного співтовариства з відповідним правопорядком ...». [1, с. 391]. Дійсно, у минулому столітті, з огляду на негативний досвід двох світових воєн, було напрацьовано механізми, за допомогою яких вдалося відновити мирні відносини і встановити міжнародний правопорядок. Виходитимемо з того, що «міжнародний правопорядок – це стан фактичної впорядкованості міжнародних відносин, який відображає реальне, практичне здійснення вимог міжнародної законності та міжнародного права» [2, с. 540], [3, с. 469], [4, с. 82]. При цьому, до середини ХХ століття поняття миру було одним з небагатьох, яке визначалося виключно у негативний спосіб: «Мир – це відсутність війни» [5, с. 23]. Але зазначена концепція була модифікована американським ученим К. Райтом у своєрідний динамічний баланс у міжнародній системі, який включає політичні, соціальні, культурні та технологічні фактори. Будь-яка політична система як в середині держав, так і на міжнародному рівні прагне до відновлення балансу. З огляду на це, війна – це наслідок порушення такого балансу [6, с. 17]. Вищезгадана позиція лягла в основу так званого поняття «позитивного миру»..., «перехід до якого передбачає розбудову співпраці між державами у різноманітних

сферах» [5, с. 23]. На жаль, 22 лютого 2024 року баланс на міжнародному рівні знову було порушено. Як зауважує С. Задорожна, «сучасний глобальний світ знову перебуває на стадії переломного етапу» [7, с. 43]. Звісно, це має свій вплив на міжнародну співпрацю між державами у різних сферах, у тому числі і у сфері соціального забезпечення. І сама міжнародна співпраця, як ніколи раніше, є надзвичайно актуальною. Адже право на соціальне забезпечення, як одне із основних і природних прав людини, мало і має ключове значення. Зумовлено це тим, що воно тісно пов'язане із гарантуванням людської гідності особливо в умовах, коли особа опиняється в ситуації, яка унеможливає її спроможність реалізувати свої права людини. Як зазначається у заяві Європейського комітету з соціальних прав, «...Держави-учасниці Європейської соціальної хартії зобов'язані зробити всі необхідні кроки для забезпечення того, щоб права, передбачені Європейською соціальною хартією, ефективно гарантувалися в будь-який час, у тому числі, за потреби, через міжнародну підтримку й співробітництво» [8].

Окремі проблеми міжнародного співробітництва були предметом дослідження у роботах вітчизняних правників-міжнародників, а саме: М. Баймуратова і Є. Васильєва, П. Беленького, В. Засадко і Н. Мікули та багатьох інших. Різні національні і міжнародно-правові аспекти проблем соціального забезпечення у своїх працях досліджували українські вчені – Н. Болотіна, К. Бориченко, Е. Мачульська, О. Потопахіна, С. Прилипка, С. Синчук, І. Сирота,

Б. Шашків, М. Чічань, О. Чутчева, В. Шайхатдинов, І. Ярошенко та ін. Віддаючи належне науковому доробку вітчизняних науковців, пропонуємо власне бачення на питання, окреслені метою і завданням статті.

Метою статті є комплексне дослідження ефективності міжнародної співпраці між державами у сфері соціального забезпечення з огляду на виклики, які зумовлені військовою агресією росії проти України. З огляду на це, ставимо перед собою *завдання* проаналізувати різні рівні і види міжнародної співпраці держав у зазначеній сфері.

В основу Статуту ООН покладена ідея всесторонньої співпраці між державами не залежно від відмінностей політичного, економічного і соціального устрою (п. 3 ст. 1). Тому, міжнародне співробітництво (співпрацю) держав ми можемо розглядати як принцип міжнародного права. Вищезазначене положення на універсальному рівні деталізується у статті 55 згаданого документу і передбачає можливість міжнародного економічного та соціального співробітництва держав, яке здійснюється «з метою створення умов стабільності та благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, заснованих на повазі принципу рівноправності та самовизначення народів. Для цього Організація Об'єднаних Націй сприяє: а) підвищенню рівня життя, повній зайнятості населення, умовам економічного й соціального прогресу та розвитку; б) розв'язанню міжнародних проблем у галузі економічній, соціальній, охорони здоров'я і подібних проблем...» [9]. Конкретизуються зазначені положення у Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співпраці між державами у відповідності із Статутом ООН 1970 р., де, зокрема, йдеться про те, що «держави зобов'язані, незалежно від відмінностей у їхніх політичних, економічних і соціальних системах, співробітничати одна з одною в різних галузях міжнародних відносин з метою підтримання міжнародного миру та безпеки і сприяння міжнародній економічній стабільності та прогресу, загальному добробуту народів і міжнародному співробітництву, вільному від дискримінації, що ґрунтується на таких відмінностях. З цією метою: ...держави здійснюють свої міжнародні відносини в економічній, соціальній, культурній, технічній і торговельній галузях відповідно до принципів суверенної рівності і невтручання...» [10]. Варто зауважити, що принцип співпраці між державами отримав нормативне закріплення і на регіональному рівні. Зокрема в розділі 9 Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. зазначається, що «держави-учасниці зобов'язуються сприяти взаєморозумінню й довірі, дружнім і добросусідським відносинам між собою, міжнародному миру, безпеці й справедливості, прагнути підвищенню добробуту народів» [11].

Таким чином, розглядаючи міжнародну співпрацю як принцип в міжнародному праві, його можна вважати фундаментальним началом, яке лежить в основі стосунків суб'єктів міжнародного права, і визнається усіма державами як обов'язкове. Хотілося б акцентувати увагу на тому, що він є визначальним для усіх сфер, у яких суб'єкти міжнародного права можуть взаємодіяти. Також варто відмітити, що наявність міжнародних документів різних рівнів повинна сприяти стабільності міжнародного правопорядку і розвитку подальшої міжнародної співпраці, а також є виразом спрямованості зовнішньої політики держави.

Що стосується України, то згідно статті 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. «Україна як європейська держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне рівноправного взаємовигідного співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, виходячи насамперед з необхідності гарантування безпеки, суверенітету та захисту територіальної цілісності України». З огляду на це, «засади внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави базуються на без-

умовному додержанні Конституції України, забезпеченні в Україні прав і свобод людини і громадянина та гарантуванні прав і свобод, проголошених Конституцією України, на загально визначених принципах і нормах міжнародного права, забезпеченні соціальної спрямованості економіки України та сталого соціально-економічного розвитку України, зміцненні демократичних засад суспільного і державного життя, забезпеченні верховенства права, економічної і політичної незалежності держави, захисту її національних інтересів, утвердження України як повноправного і авторитетного члена світового співтовариства» (ч. 1 ст. 2) [12].

Міжнародну співпрацю можна також розглядати в контексті безпосередньої спільної діяльності зацікавлених суб'єктів міжнародного права. Як зазначається у літературі, це є свого роду процес взаємодії учасників, у якому «домінують спільні пошуки можливостей реалізації інтересів усіх зацікавлених сторін» і ... він ґрунтується на «наявності довіри у відносинах між партнерами». Саме досягнення останньої, як зазначає Р. Кривонос, є «завданням конкретних форм міжнародної співпраці, які включають у себе двосторонню і багатосторонню дипломатію, укладення різного роду союзів і угод, що передбачають взаємну координацію політики ...» [5, с. 25]. Тобто, співпраця передбачає наявність певного взаємного інтересу у сторін, що домовляються, для вирішення спільних завдань, проблем і т.п. А вважається вона міжнародною в силу того, що здійснюють її суб'єкти міжнародного права. Як зазначають польські науковці, міжнародна співпраця зумовлена «сумою усіх видів суб'єктної активності, яка виходить за межі національних кордонів. Будь-яка діяльність, що виходить за межі держави, викликає реакцію в інших держав і в їхньому зовнішньому оточенні» [13, с. 15]. Міжнародне співробітництво може здійснюватися на багатосторонній (мультилатеральній) та двосторонній (білатеральній) основі. Його предметом є політичні, економічні, військові, соціальні, культурні та інші аспекти. [13, с. 105]

Залежно від засобів здійснення співпраці передбачає координацію зовнішньополітичної діяльності держав, яка може бути двох видів: інституційна і дискретна. Інституційна координація – це погодження щодо дій, яке виробляється на засадах міжнародного режиму, тобто з використанням певних усталених норм, правил, звичаїв та практики, функціональних структур [5, с. 25].

Міжнародні організації є інституційним постійно діючим механізмом у вирішенні питань міждержавного рівня. Вони покликані сприяти зміцненню, розширенню і поглибленню міжнародної співпраці, зокрема і у сфері соціального забезпечення. За даними Міністерства закордонних справ України наша держава є членом 81 міжнародної організації. У переважній більшості має статус повноправного члена, а у частині – асоційованого члена або спостерігача [14].

Така співпраця сприяє тому, що сьогодні Україна, через членство у міжнародних організаціях, є стороною численних міжнародно-правових документів універсального і регіонального характеру з прав людини вцілому і у сфері соціального забезпечення зокрема. Найважливішими з них є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Факультативні протоколи до них, Міжнародна конвенція з ліквідації всіх форм расової дискримінації, Конвенція про права дитини, Конвенція проти тортури, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про права інвалідів, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська соціальна хартія (переглянута), Європейський кодекс соціального забезпечення та інші.

Важливу роль відіграють ратифіковані Україною конвенції Міжнародної організації праці (їх близько 140), а також міжнародні договори щодо соціального захисту

і забезпечення. Загалом у соціальній сфері Україна має 142 міжнародні документи з МОП (крім конвенцій ще один пакт і одна угода), двадцять п'ять – з СНД та одинадцять – із Радою Європи [15]. Як бачимо, в Україні даний вид співпраці прослідковується через членство нашої держави у міжнародних організаціях, через прагнення уніфікувати і гармонізувати чинне законодавство у соціальній сфері до міжнародних стандартів і т.п. Таку тенденцію ми могли спостерігати як до війни, так і у нинішніх надскладних умовах.

Варто відмітити, що сучасний каталог прав людини, який є нормою сучасного демократичного суспільства, має тривалий історичний шлях розвитку, аналіз якого дає нам можливість виділити у його становленні етап виникнення, етап розвитку і етап удосконалення. У процесі цього, його сфера дії розширювалася територіально, суб'єктно, предметно. Зумовлено це тим, що міжнародні договори із плином часу ставали все більше цілеспрямованим і спеціалізованим як з точки зору проблем, яких вони стосувалися, та і соціальних груп, які потребували захисту на основі їх положень. Вагомий вплив на ці процеси мали і мають глобальні проблеми сучасності у світі (зокрема, екологічні проблеми, проблеми голоду, бідності і т.п.) і глобальні кризи (наприклад, COVID-19, війна і т.п.). Міжнародні інституції не зупинялися на досягнутому і продовжували напрацьовувати нормативний матеріал для реалізації закріплених у міжнародно-правових актах прав і стандартів. Маємо надію, що так буде й надалі. Зокрема, у 2015 році на саміті світових лідерів в рамках ООН були затверджені Глобальні цілі сталого розвитку [16], відповідно до яких держави зобов'язані запровадити на національному рівні відповідні системи і заходи соціального забезпечення для усіх, щоб покінчити із бідністю до 2030 року. Варто зауважити, що вони співзвучні із положеннями міжнародної угоди про розширення соціального забезпечення у відповідності до Рекомендацій № 202 Міжнародної організації праці 2012 року стосовно національних мінімальних рівнів соціального захисту, яка схвалена працівниками, роботодавцями і урядами усіх держав. На наше переконання, міжнародна співпраця у зазначених сферах має бути ще більш злагодженою і спільною, адже повномасштабне вторгнення росії проти України, яке розпочалося 24 лютого 2022 року має значний негативний вплив не лише на українське суспільство, економіку і екологію України, але й призводить до ще більшого загострення глобальних проблем людства вцілому. Як зазначає у Щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році Уповноважений Верховної ради України Дмитро Лубінець «росія оголосила війну проти прав людини в Україні та світі» [17].

Привертає увагу й те, що вищезгадані міжнародно-правові акти виступають своєрідним орієнтиром і для формування внутрішньої політики держави, зокрема, згідно статті 8 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» однією із основних її засад є «забезпечення гарантованих Конституцією України» прав і свобод громадян на основі впровадження європейських стандартів соціального захисту...». Задля забезпечення національних інтересів України, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина та для досягнення зростання рівня якості життя населення 30.09.2019 року було прийнято Указ Президента «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року».

Крім того, Угода про асоціацію між Україною і ЄС, підписана 21 березня 2014 року, ставить перед урядом України завдання «покращення соціального захисту та модернізації систем соціального захисту, зокрема щодо якості, доступності та фінансової стабільності» (ст. 420(j), розділ 21) [18].

У літературі зазначається, що «міжнародне право іноді звинувачують у статичності та несприйнятності до швид-

ких змін» [19, с. 257–258]. Як не прикро, але також хотілося б зауважити на тому, що в конкретних умовах військової агресії росії проти України частина міжнародних інституцій показує свою неефективність, не спроможність виконувати свої функції в умовах порушення світового правопорядку. Як зауважує, І. Хмельова, «сама нездатність міжнародного співтовариства швидко і пропорційно реагувати на російську загрозу спровокувала ескалацію агресії. Крім того, небажання креативно і сміливо використовувати наявні міжнародно-правові інструменти має своїм наслідком глобальну зневіру у справедливості. Тому післявоєнний міжнародно-правовий порядок має бути гнучким та проактивним» [20, с. 85–87]. Яскравим прикладом є заява Президента України Володимира Зеленського, який відмітив, що «шокований реакцією ООН і Червоного Хреста на підлив російськими окупантами Каховської ГЕС...» [21].

Отож, інституційний вид міжнародної співпраці України у соціальній сфері базується на непримиримому ставленні до практики подвійних стандартів у міждержавних стосунках, визнанні пріоритету загальнолюдських цінностей, загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права і дотриманні міжнародних стандартів прав людини, а також є підтвердженням цивілізаційного вибору нашої держави на користь європейського вектора розвитку.

Ще одним видом міжнародної співпраці є дискретна координація (або співробітництво типу *ad hoc*) – це «узгодження, яке досягається шляхом так званих дискретних (окремих) дій, коли в кожному конкретному випадку держави домовляються самостійно використовувати певні заходи, інструменти, методи для досягнення належної єдності дій у певній сфері міжнародних відносин» [5, с. 25].

Тут хотілося б зацентрувати увагу на тому, що особлива роль у процесі міжнародної співробітництва між державами належить двостороннім міжнародним договорам. Зумовлено це тим, що у них фіксується той об'єм зобов'язань і надання допомоги, який є можливим і необхідним у процесі взаємодії держав із врахуванням їх взаємної зацікавленості. Для характеристики даного виду співпраці показовими є двосторонні відносини між Україною і Республікою Польща.

Базові положення про співпрацю у сфері соціального забезпечення містить Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18.05.1992 р., де, зокрема зазначається, що співробітництво між державами здійснюється на основі поваги до цілей і принципів статуту ООН, Заключного акту наради з безпеки і співробітництва в Європі, а також інших документів з питань європейського співробітництва; поваги до прав людини і основних свобод, принципів демократії і справедливості; прагненні зробити внесок у будівництво справедливого і мирного європейського ладу, що спирається на загальноєвропейські норми і механізми в галузі безпеки; високої оцінки значення дружніх українсько-польських відносин для досягнення європейської солідарності... У відповідності із ч. 2 ст. 17 зазначеного договору «Сторони співробітничатимуть в галузі... соціального забезпечення» [22]. Укладені в подальшому двосторонні договори є яскравим підтвердженням цього, а саме: Угода про взаємне переведення пенсій особам, які мають право на пенсійне забезпечення і проживають на території України і Республіки Польща від 19.05.1993 р., Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 року, Договір між Міністерством праці України і міністерством праці і соціальної політики Республіки Польща про співробітництво в галузі праці та соціальної політики від 16.02.1994 р., Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємне

працевлаштування працівників від 16.02.1994 р., Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення від 18.05.2012 р., Угода між Міністерством освіти і науки України та Міністерством національної освіти Республіки Польща про співпрацю в галузі освіти від 19.01.2015 р., Політична декларація між Міністерством соціальної політики України та міністерством сім'ї та соціальної політики Республіки Польща про соціальний захист дітей, що постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів від 30.06.2022 р.

Аналіз вищеперерахованої групи договорів дає можливість зробити узагальнення, що у сфері соціального забезпечення між Україною і Республікою Польща двосторонні договірні відносини базуються на: міжнародних договорах укладених від імені України; міжнародних договорах укладених від імені Уряду України; міжнародних договорах укладених від імені Міністерства соціальної політики України, Пенсійного фонду України. З огляду на це, можна виділити міждержавний, міжурядовий і міжвідомчий рівень регулювання зазначеної сфери міжнародної співпраці.

Як результат, ми можемо побачити не лише декларування певних положень у двосторонньому міжнародному договорі, а й їх реальну реалізацію. Зокрема, проявом не лише дружніх відносин, а радше братерських можна вважати прийняття в Республіці Польща 12 березня 2022 року Закону “O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa” [23]. Саме з урахуванням принципу взаємності та на знак вдячності Польській нації за солідарність і підтримку України в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації України вирішила встановити додаткові правові та соціальні гарантії для громадян Республіки Польща з метою лібералізації умов їх перебування на території нашої дер-

жави. Як результат – 28 липня 2022 року було прийнято Закон України «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України» [24]. Обидві держави у вищезгаданих нормативних актах передбачили додаткові правові і соціальні гарантії, зокрема, у сфері працевлаштування і соціального захисту, провадженні господарської діяльності, здобутті освіти, отриманні безоплатної медичної допомоги. Привертає увагу той факт, що у вище окресленому випадку йде мова про співпрацю щодо забезпечення і реалізації другого покоління прав людини, особливістю яких є те, що «вони підлягають охороні в тій мірі, в якій це дозволяється станом економічного розвитку держави і ... не належать до прав, які охороняються «безумовно» [25, с. 61].

На прикладі двосторонньої співпраці між Україною і Республікою Польща у сфері соціального забезпечення ми можемо констатувати її ефективність у нинішніх надзвичайно складних умовах. На наше переконання зумовлено це: 1) взаємною повагою до цілей і принципів Статуту ООН, міжнародних стандартів прав людини; 2) укладення договорів між державами, одна із яких є членом ЄС; 3) укладенням договорів між державами, які мають спільний кордон.

Таким чином, з огляду на проблеми, зумовлені відкритою агресією росії проти України, у сучасних умовах виникає необхідність науково і практично обґрунтованих досліджень, спрямованих на удосконалення напрацьованих світовим співтовариством механізмів співробітництва між державами. Крім того, доцільним є пошук найбільш ефективних способів співпраці між останніми як у сфері соціального забезпечення, так і у інших сферах в умовах глобальних викликів сьогодення, зокрема війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисов В.Н. Міжнародний правопорядок в світлі сучасних цивілізаційних викликів. *Правова держава*. Вип. 26. С. 391–399.
2. Міжнародне право. Основи теорії: підручник за ред. В.Г. Буткевича. К. 2002. 608 с.
3. Правопорядок міжнародний / Задорожній О.В. Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. Х. 2013. Т.4. 469 с.
4. Забара І. Міжнародний правопорядок: до питання характеристики правового явища (теоретичні аспекти). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Міжнародні відносини. № 1(44/45). 2016. С. 82–85.
5. Кривонос Р. Міжнародна співпраця як об'єкт наукового дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Міжнародні відносини. 2012. № 38–39. С. 23–31.
6. Демократичне врядування і культура миру: Навчально-методичний комплекс за ред. В.П. Крижанівського, В.І. Головченко, М.С. Дорошко, Н.Ф. Сербіної, Р.А. Кривоноса. К. 2006. 327 с.
7. Задорожна С. Дослідження принципів міжнародного права в роботах Олександра Вікторовича Задорожного. *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 3. С. 43–46.
8. Statement by the European Committee of Social Rights. 24 March 2022. URL: <https://rm.coe.int/statement-ecsr-war-ukraine-23march2022-final-en/1680a5f20b#:~:text=Statement%20by%20the%20European%20Committee%20of%20Social%20Rights,refugees%2C%20asylum%20seekers%20and%20others%20fleeing%20the%20conflict%3B> (дата звернення – 20.07.2023р.)
9. Статут Організації об'єднаних націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення – 19.07.2023р.)
10. Декларація про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співпраці між державами у відповідності із Статутом ООН 1970 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140050___140050 (дата звернення – 20.07.2023 р.)
11. Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. URL: <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> (дата звернення 20.07.2023 р.)
12. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text> (дата звернення – 19.07.2023 р.)
13. Współczesne Stosunki Międzynarodowe pod redakcją Erharda Cziomera. Kraków. 2014. 128 s. URL: https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/2206/Wspo%C5%82czesne_stosunki_miedzynarodowe_wprowadzenie_cz1_2014.pdf?sequence=8&isAllowed=y (дата звернення – 20.07.2023 р.)
14. Участь у міжнародних організаціях. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchast-u-mizhnarodnih-organizacijah> (дата звернення 20.07.2023 р.)
15. Доронцева Є. Між радянським минулим та європейською інтеграцією: огляд співпраці України з міжнародними організаціями та спільнотами держав. URL: <https://voxukraine.org/mizh-radyanskyum-mynulym-ta-yevropejskoju-integratsiyeyu-oglyad-spivpratsi-ukrayiny-z-mizhnarodnyu-organizatsiyamy-ta-spilnotamy-derzhav> (дата звернення – 20.07.2023 р.)
16. Глобальні цілі сталого розвитку. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs> (дата звернення 17.07.2023 р.)
17. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/> (дата звернення – 20.07.2023 р.)
18. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення – 19.07.2023 р.)
19. Hersch Lauterpacht, The Function of Law in the International Community Oxford: Oxford University Press, 2011. 477 s.
20. І. Хмельова. Світ після російської агресії: візія майбутнього міжнародного правопорядку в роботах професора Олександра Вікторовича Задорожного. *Український часопис міжнародного права*. 2022. № 3. С. 85–87.
21. Підлив Каховської ГЕС: Зеленський шокований реакцією ООН і Червоного Хреста. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/7/7405825/> (дата звернення – 20.07.2023 р.)

22. Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18.05.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172#Text (дата звернення – 20.07.2023 р.).
23. O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa: Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. URL: https://orka.sejm.gov.pl/proc9.nsf/ustawy/2069_u.htm (дата звернення – 15.07.2023 р.).
24. Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України: Закон України від 28.07.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-20#Text> (дата звернення – 15.07.2023 р.).
25. Orzeszyna K., Skwarzyński M, Tabaszewski R. Prawo międzynarodowe praw człowieka. Warszawa, 2022. 423 s.